

NEKI KASNOANTIČKI PREDMETI OD STAKLA S FIGURALNIM PRIKAZIMA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U SPLITU

NENAD CAMBI

Arheološki muzej, Split

Vrlo bogati fundus antičkog stakla u Arheološkom muzeju u Splitu nije, na žalost, do sada sistematski obrađen. Pred nekoliko je godina, doduše, A. von Saldern obradio neke zanimljive staklene oblike, ali je to tek neznatni dio onoga što se u zbirkama muzeja čuva i što bi moglo upotpuniti naše poznavanje antičkog staklarstva na području Dalmacije.¹ Nadam se, međutim, da će ovaj skup posvećen problematici antičkog stakla dati poticaj za daljnji napredak njegovog istraživanja i to ne samo u Dalmaciji nego i u čitavoj našoj zemlji, što svi osjećamo kao prijeku potrebu.

I ovaj moj prilog, na žalost, nema za cilj da prikaže čitavu kolekciju stakla iz splitskog muzeja. Ovom prilikom sam se želio osvrnuti samo na dvoje specifične grupe staklenih predmeta ukasnog karaktera iz perioda kasne antike koji su vrlo zanimljivi upravo zbog svog figuralnog prikaza. Ti predmeti, čini mi se, bacaju mnogo svjetla na spomenuti period, konkretnije na vrijeme vjerske tolerancije kad se paralelno manifestiraju razni religiozni koncepti.

I *Pozlaćena stakla*

Kao prvu grupu predmeta donosim tzv. pozlaćena stakla (u talijanskoj terminologiji *fondi d'oro* ili *vetri dorati*). U Arheološkom muzeju u Splitu čuvaju se samo dva primjerka pozlaćenog stakla, nepoznate provenijencije doduše, ali ipak sva je vjerojatnost da potječu iz Solina. Ti predmeti nisu bili publicirani, pa tako nisu ni unijeti u dosada najkompletniji korpus tih predmeta Ch. R. Moreya.²

Ta dva naša predmeta su male staklene kvržice (promjera otprilike 3 cm) u kojima je s unutrašnje strane ispod tankog sloja stakla bio umetnut zlatni listić. U taj listić ugreben je figuralni prikaz. Oba predmeta, po mom mišljenju, pripadaju jednoj te istoj posudi. Radi se, naime, o kvržicama koje su morale biti umetnute u stijenke neke veće posude poput samostalnih medaljona koji su je ukrašavali. Dugo su vremena, međutim, takve male kvržice izazivale zabunu i još uvijek ustvari pobuđuju diskusije istraživača o njihovoj namjeni i funkciji. Gotovo opća konstatacija bila je da su sva pozlaćena stakla dna čaša, pa je tako i u talijansku terminologiju ušao naziv *fondi d'oro*. Što je prevladavalo takvo

mišljenje, krivicu treba baciti na nedovoljno proučavanje oblika i funkcije tih predmeta, jer se češće naglasak stavljao samo na njihov figuralni prikaz. Ipak, već je davno uočeno da su dna čaša znatno šira i da imaju ravno dno s ojačanjem za stabilno stajanje, što naše i druge kvržice naravno nemaju. U drugoj polovici XIX st. je, stoga, E. aus'm Weerth izrazio mišljenje da su se pored dna čaša izrađivali i samostalni medaljoni s ukrasom u zlatnom listiću.³ To mišljenje nisu slijedili i drugi autori.⁴ Rješenje problema ponudila je poznata kelska zdjela, pronađena fragmentarno koncem prošlog stoljeća, u stijenkaama koje je bilo čak 21 kvržica s pozlaćenim prikazima.⁵ Fragment pronađene zdjele je na taj način imao više samostalnih prikaza međusobno odvojenih jednostavnom staklenom stijenkom posude. S vanjske strane je zdjela pak imala izgled posude s ispupčenim bradavicama, kakvih se i inače često nalazi, samo u daleko skromnijim formama (u njemačkoj terminologiji *Nuppenschale*) u antičkom staklarstvu. Spomenutu kelsku *Nuppenschale* već je De Rossi smatrao kao ključ za rješenje jedne do tada »enigma inesplicabile«.⁶ Iako je kelska *Nuppenschale* pružila zaista evidentan dokaz o funkciji tih kapljastih kvržica, ipak još do danas nije postignuto jedinstveno gledište svih autora. Nedavno je, na primjer, Th. E. Haevernick iznijela mišljenje da su pozlaćena stakla, pa čak i ona koja su do sada sasvim sigurno smatrana kao dna čaša, medaljoni kulturnog karaktera i tako se ponovno vratila na staru tezu.⁷ Mišljenje Haevernickove podržali su A. Greifenhagen i G. Daltrop.⁸ To je mišljenje ipak odbacio jedan dio autora (Alarcao i Fülep), a J. Engemann ga je, po mom mišljenju, vrlo uvjerljivim argumentima pobio.⁹

I pozlaćena dna iz splitskog muzeja, kao i ona iz kelske zdjele nisu bila s vanjske strane prozirna, niti su imala podlogu za stajanje, nego su oblog, lagano ispupčenog, bradavičastog oblika. Pored spomenute kelske posude u katalogu Ch. R. Moreya, po mišljenju J. Engemanna, ima još više od 100 takvih komada koji su pripadali vrsti bradavičastih posuda.¹⁰ U tu kategoriju antičkih posuda spadaju bez sumnje i naši primjerci. To bi se moglo zaključiti po tome što oba medaljona pokazuju jedinstveni opći izgled, identičnu tehniku lijevanja stakla, slične dimenzije, identično kvadratno uokvirenje motiva i jednaki stil urezivanja figura u zlatnu podlogu. U isto doba gore navedene karakteristike naših pozlaćenih stakala dokazuju da su oba primjerka pripadala jednoj te istoj posudi, u kojoj je moralo biti još i znatno veći broj takvih prikaza. Na to, uostalom, ukazuju i motivi koji sami po sebi nisu zatvorene cjeline, nego su samo djelovi pripadajućih biblijskih legenda.

Pozlaćeno staklo br. 1 (tab. I, sl. 1) ima unutar svog približno kvadratnog okvira biblijski prikaz Mojsijeve čuda izvora (*Izlazak* II, 17, 6). U sredini je Mojsije odjeven u tuniku i palij. U desnici drži čudotvorni štap kojim je, već ranije uz Božju pomoć — bježeći sa svojim narodom iz Egipta — otvorio Crveno more. Lijevo od Mojsija je slap vode. Prizor Čuda izvora je jedan od najčešćih motiva starokršćanske umjetnosti koji je bez sumnje imao duboko simboličko značenje.¹¹

Pozlaćeno staklo br. 2 (tab. I, sl. 2) je, na žalost, nešto oštećeno. U ponešto nepravilnom kvadratu prikazan je prorok Jona kako leži oslonjen na hridinu, pod strehom od bršljanova lišća (*Knjiga proroka Jone* 4). Prikazi Jone spadaju također među najomiljenije teme starokršćanske umjetnosti.¹² Činjenica da se u jednoj zdjeli nalazi motiv Jone na obali nužno vodi zaključku da su se u istoj posudi nalazili i drugi Jonini doživljaji koje on navodi u svojoj knjizi i to: njegovo bacanje u more i proždiranje od kita, te izbacivanje na obalu. Nema sumnje da se i u vrlo omiljenoj biblijskoj legendi o Joni krije duboka simbolika koju su njoj pridavali kršćani.¹³

Oba naša prikaza imaju brojne analogije po tehnici rada i po svom motivu među srodnim staklima, ali ipak nisam uspio pronaći potpuno identične primjerke. Pozlaćena stakla su rad pojedinih majstora za određenu posudu, pa je teško naći potpuno jednake primjerke, premda su često stilski veoma bliski. Ta se pak činjenica može objasniti jednom zajedničkom

ili srodnom radionicom. Najbliži primjerci našim pozlaćenim staklima s istom tematikom su oni iz Vatikanske biblioteke (Morey br. 142), *Museo Nazionale* u Firenci (Morey br. 256), *British Museum* (Morey br. 331), a nije im daleko čak ni prikaz Jone na toliko puta spomenutoj kelnskoj Nuppenschale koja se čuva u *British Museum-u* (Morey br. 349). Naši se primjerci pozlaćenih stakala vrlo dobro uklapaju u veliku kompaktnu grupu takvih predmeta od kojih je većina pronađena u Italiji, prvenstveno u rimskim katakombama, a koji se tek dosta rijetko pronađu i u drugim provincijama rimskog carstva.

Problem datacije pozlaćenih stakala nije još ni do danas riješen na potpuno zadovoljavajući način. Sasvim je sigurno da se ti predmeti počinju izrađivati u znatnijoj mjeri već u prvoj polovici III st.¹⁴ Tada se, naime, izrađuju pretežno portreti, ali i drugi prikazi i to kao samostalni medaljoni, te kao dna čaša. Ti prikazi bili su zapravo oslikani zlatom na staklenoj podlozi, za razliku od kasnijih, kojima pripadaju i naši primjerci, a koji su bili ugrebeni u zlatni listić. Ta dva stupnja tehničkog razvoja izrade prikaza daju osnovu za međusobno kronološko distinguiranje.¹⁵ Drugi su kriteriji pak manje pouzdani. Bovini je, na primjer, za datiranje tih stakala primijenio opće kriterije za dataciju starokršćanskih umjetničkih tvorevina (portret, frizura, odjeća, slijed razvoja umjetnosti itd.).¹⁶ Zanchi Roppo je, oslanjajući se na taj sistem, dala neke vlastite kriterije pokušavajući predmete vremenski klasificirati¹⁷ postupkom međusobnog uspoređivanja. Pokušaj ove posljednje, po mom mišljenju, nema ipak neke veće vrijednosti, jer je, čini mi se barem, njen glavni kriterij kvaliteta pojedinog predmeta, a to je ipak najčešće vrlo problematično mjerilo.

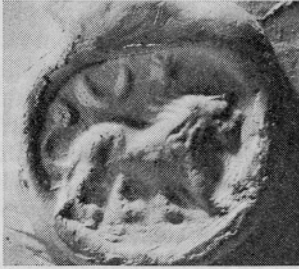
Naši prikazi, kao i mnogi drugi pružaju vrlo malo pouzdanih kriterija na osnovi kojih bi ih se moglo preciznije datirati. Kad bismo prihvatili kriterije Zanchi Roppo tada bismo naša pozlaćena stakla morali datirati dosta kasno, barem u podmaklo IV st. n. e. i to zbog dosta primitivne izrade i sasvim pojednostavljenije izvedbe crteža u zlatnom listiću. No, u tako preciznu dataciju ne smijemo ulaziti zbog već gore iznesenih razloga. Po mom mišljenju naši prikazi su bili izrađeni ipak svakako u IV st. i to vjerojatno u doba nakon što se u kršćanskoj umjetnosti počinju javljati narativni sadržaji koji se prema općoj vjerskoj situaciji, te prema s drugim umjetničkim tvorevinama počinju javljati negdje u konstantin-skom periodu.¹⁸

Salonitanska posuda s umetnutim prikazima u zlatnom listiću jedini je, koliko je meni poznato, primjerak pozlaćenih stakala iz starokršćanskog doba u rimskoj provinciji Dalmaciji, a vjerojatno i u našoj zemlji. Postoji, doduše, dno jedne zdjele iz Japre s prikazom ležećeg jarca, ali je ono iz ranijeg doba, po svoj prilici III st. i nema veze sa starokršćanskom simbolikom.¹⁹ Taj prikaz je, prema navodu autora, također urezan u zlatan listić na staklenoj podlozi. Još jedan slični prikaz sačuvao se na području naše zemlje, ali ne u antičkoj provinciji Dalmaciji, nego u Poetoviju u Panoniji.²⁰ Taj je prikaz fragmentaran, sačuvan je samo dio tijela životinje koja leži, pa je vrlo lako moguće da se radi o vrlo sličnom prikazu kao što je onaj iz Japre. I taj je prikaz urezan u zlatnom listiću.²¹ U Poetoviju se čuva također jedan fragment pozlaćenog dna, samo mnogo slabije sačuvan.²² Prema tome ovi naši primjerci su dosad jedini sa starokršćanskim figuralnim prikazima. Postoji, doduše, još nekoliko primjeraka, ali su oni bez sumnje falsifikati iz novijeg doba.²³ Grupi pozlaćenih stakala ne pripada također ni poznata čaša iz Duklje na kojoj se stvarno nalaze brojni starokršćanski motivi, jer je njen ukras ugreben u samoj stijenci staklene posude.²⁴

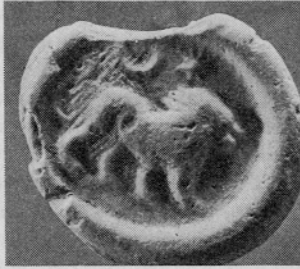
Što se pak tiče provenijencije naše posude iz Salone, smatram, da nema nikakve dvojbe da potječe iz Rima, bez obzira kojim je majstorima treba pripisati.²⁵ Od tamo je importirana u Dalmaciji. Nadajmo se da to ujedno neće biti i posljednji primjerci pozlaćenih stakala iz naših krajeva.

II Amuleti — privjesci

Drugu grupu predmeta koju sam ovdje nakanio iznijeti čini nekoliko amuleta — privjesaka s ušicom za vješanje o vrat od žuto-smeđeg, tamnog, odnosno gotovo crnog, te plavog stakla. Svi ti amuleti čine jedinstvenu grupu, iako se na njima javljaju poganski, židovski i kršćanski motivi. Amuleti od žuto-smeđeg stakla bili su lijevani, a pored ušice karakteristika im je zadebljani obod koji poput prstena prati obli rub privjeska. Što se tiče grupe od tamnog stakla čini mi se da je slučaj ipak nešto drukčiji, tj. amulet je bio odljeven,

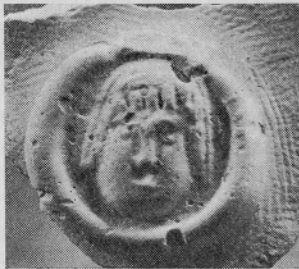
Sl. 1. Katalog br. II 1

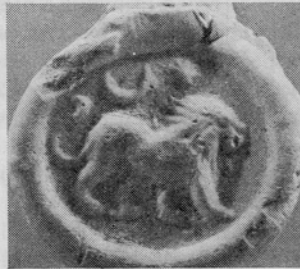
Sl. 2. Katalog br. II 2

Sl. 3. Katalog br. II 3

Sl. 4. Katalog br. II 4

Sl. 5. Katalog br. II 5

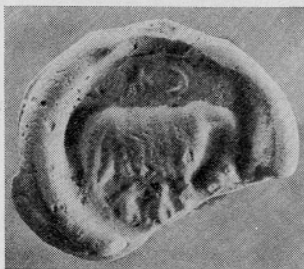
Sl. 6. Katalog br. II 6

ali je sam prikaz bio utisnut kao žig pomoću matrice. Ovi posljednji znatno su deblji od prvospomenutih. Svi ti predmeti pokazuju uske zajedničke karakteristike koje impliciraju srodne radionice, i to jednu istu za žute i plave, a drugu za tamne amulete. No, o tome će biti riječi još kasnije.

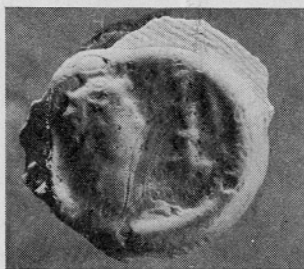
Najveći broj sačuvanih primjeraka je poganskog karaktera. Na sredini amuleta najčešće je prikazan lav iznad kojega su lunarni i solarni simboli (Kat. II br. 1, 2, 3, 5, 9, 13, 14, 16; Kat. IV 25, 26; vidi slike 1, 2, 3, 5, 9, 12, 14, 20; tab. I, sl. 4, 8). Svi amuleti s prikazom lava vrlo su slični. Lav je uvijek prikazan u profilu, češće na desno s podignutim repom iznad kojeg se nalaze polumjesec i zvijezda koja, po mom mišljenju, predstavlja sunce. Krakovi zvijezde su po svoj prilici zrake sunca. Amuleti s prikazom lava javljaju se u dvije grupe u žuto-smeđoj i tamnoj, dok ih u plavoj nema, a ukupno ih ima 10 primjeraka (vidi gore spomenute brojeve kataloga).

Među amuletima s prikazom lava ističe se jedan primjerak (Kat. II, br. 14, tab. I, sl. 4) na kojemu se čita natpis na grčkom Εἰς Θεός. Taj natpis se, stoga, sigurno odnosi na neka sinkretistička vjerska štovanja kojima je monoteistička podloga. Povezano uz solarno-lunarnu simboliku na amuletu, očito je da su u pitanju neke kasnoantičke kozmičke speku-

lacije. U našem slučaju natpis bi mogao imati i kršćansku osnovu, poznat mi je jedan gema s identičnim natpisom Εἰς Θεὸς βοή(θ): a prikazana je još starozavjetna tema Daniela među lavovima.²⁶ No, s obzirom da je na našoj gemi prikazan lav koji sam po sebi nema nikakve veze s kršćanstvom smatram da treba tražiti drugačije rješenje. Gore spomenuti natpis potsjeća također na poznatu formulu Εἰς Ζεὺς Σεράπις. U tom slučaju je Serapis, poistovećen s Zeusom, dobio monoteistički karakter.²⁷ Naš privjesak je, međutim, vrlo teško dovesti u vezu i sa Serapisom.

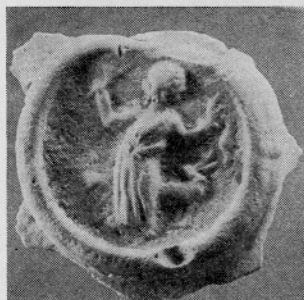
Sl. 7. Katalog br. II 7

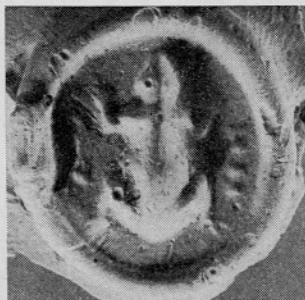
Sl. 8. Katalog br. II 8

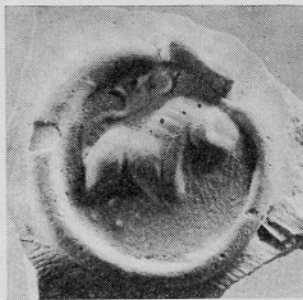
Sl. 9. Katalog br. II 9

Sl. 10. Katalog br. II 10

Sl. 11. Katalog br. II 11

Sl. 12. Katalog br. II 13

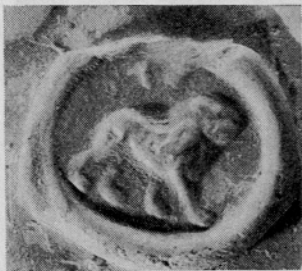
Drugi amuleti u ovoj grupi nemaju ni približno sličan broj primjeraka. Još se samo dva motiva javljaju u kopiji. To su prvi par: primjerci kat. br. 10 i br. 17 (sl. 10, 15), a drugi par: primjerci kat. br. 8 i 23 (sl. 8; tab. I, sl. 7). Na prvom paru je prikazano neko božanstvo u stojećem stavu, odjeveno u dugu haljinu, s raširenim rukama, a u njima se nalaze neki čudni zavijeni predmeti. Do njega su po jedan jelen sa svake strane. O kakvom se božantstvu radi, teško je kazati. Ovakav ili sličan prikaz iz antičke religiozne umjetnosti meni nije poznat. Na drugom paru s identičnim prikazom nalazi se u lijevom uglu amuleta bista rimskog imperatora u profilu na desno, s radijalnom krunom na glavi. Do njega je sitni lik Viktorije koja ga, balansirajući na kugli, ovjenčava. Čini se da se i kod jednog i kod drugog amuleta radi o prikazu istog cara, ali s obzirom na stanje sačuvanosti teško je odrediti precizno osobu na koju se odnosi, iako je sasvim sigurno da će to biti neki od careva kasnog 3 st. koji se redovno pojavljuju s radijalnom krunom. Treba naglasiti da se identični prikazi nalaze često i na perlama od gagata, kakvih u zbirnkama Arheološkog muzeja u Splitu ima više komada. Vrlo je zanimljivo kod ovog drugog para i to što je jedan amulet izrađen od žuto-smeđeg, a drugi od plavog stakla. Ta pojava bi možda mogla biti znak da su se u istoj radionici izrađivali i žuti i plavi privjesci.

Svi ostali motivi javljaju se samo pojedinačno, s tom razlikom što bi se amulet kat. br. 15 (sl. 13) na kojem se javlja jedan mali erot koji jaši na lavu s bičem u rukama možda mogao povezati uz prvu grupu s prikazom samog lava. S obzirom, međutim, da je ipak donekle različit i da se među svima ističe originalnošću prikaza i dražesnom izvedbom, ipak ga donosim odvojeno.

Amulet kat. br. 6 (sl. 6) prikazane su dvije glave, lijevo muškarca, desno žene u profilu jedan naspram drugoga. Da li se u ovom slučaju radi o portretima, nekom idealistički

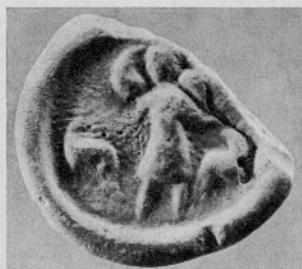
Sl. 13. Katalog br. II 15

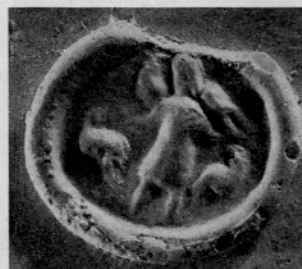
Sl. 14. Katalog br. II 16

Sl. 15. Katalog br. II 17

Sl. 16. Katalog br. II 18

Sl. 17. Katalog br. II 19

Sl. 18. Katalog br. II 21

prikazanom bračnom paru ili nekim drugim osobama, dosta je problematično, a pogotovo što je reljef prilično sumarno izrađen.

Na amuletu kat. br. 4 (sl. 4) mislim da je prikazana komična kazališna obrazina, što, uostalom, drži i Bulić.²⁸ Radi se, naime, o prikazu glave debelog čovjeka s dugim uvojcima, a čini se da mu je glava pokrivena velom. I u ovom slučaju treba ipak uzeti nužnu rezervu kod tumačenja lika.

Vrlo zanimljiv prikaz daje i amulet kat. br. 7 (sl. 7). Na njemu je prikazana rimska vučica u profilu kako pod sobom doji dječake Romula i Rema. I iznad prikaza vučice nalaze se polumjesec i zvijezda, kao i kod amuleta s prikazom lava. Po svoj prilici je i ovaj klasični motiv tim simbolima dobio solarno-lunarni karakter.

Na amuletu kat. br. 12 (tab. I, sl. 3) prikazan je heraldički motiv lava i jedne ptice grabljivice (orao ili sokol). Na glavi ptica ima krunu, ali, kako je amulet na tom mjestu odlomljen, nije jasno o kakvoj je kruni riječ. S obzirom da se radi o orijentalnom tipu heraldičkog motiva, pomišljao sam da bi se možda moglo raditi o sokolu i kruni *pšent*, što bi bio simbol Horsa protektora faraonske vlasti Egipta, ali ta se pretpostavka bazira na suviše slabim indicijama, pa sam je samo naveo kao jednu vrlo daleku mogućnost.

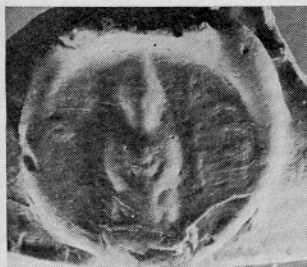

Tab. I — Pl. I

1: Katalog br. I 1
 2: Katalog br. I 2
 3: Katalog br. II 12
 4: Katalog br. II 14

5: Katalog br. II 20
 6: Katalog br. II 22
 7: Katalog br. III 23
 8: Katalog br. IV 26

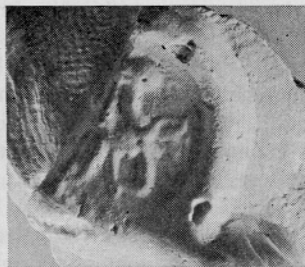
I amulet br. 11 (sl. 11) donosi također zanimljiv prikaz. Na njemu se, naime, nalazi žaba gledana odozgo, dok su iznad i ispod nje grčka slova. Nad njom se pouzdano čitaju slova ZO, a ispod nje su, po mom mišljenju, također dva slova, ali se ona ne mogu dešifrirati. Bulić je mislio da bi se moglo pročitati grčko ime Ζοπίρ(ος), što se, po mom mišljenju, ne može prihvatiti.²⁹ Nema nikakve dvojbe da je prikaz žabe imao neko magičko značenje i duboku simboliku.³⁰ U tom pogledu su vrlo indikativni neki nalazi glinenih uljanica. Te lucerne imaju na svojoj gornjoj pločici na dosta stilizirani način prikazanu žabu, a oko nje takve grčke natpise koji na neki način potvrđuju trajanje starih pučkih simboličkih predodaba.³¹ U tom pogledu posebno je važan natpis: ἐγὼ ἀνάστασις εἰμί (ja sam uskrsnuće) koji je sačuvan, koliko je barem meni poznato, u dva slučaja.³² Žaba je na tim lampicama morala biti u vezi s natpisom i čak po svoj prilici njegovo predočenje u simboličko-likovnom jeziku. Premda se u slučaju navedenih lucerna radi o kršćanskim predmetima koji potječu iz Egipta, smatram da naš amulet, po svoj prilici nosi istu simboliku, iako vjerojatno nije kršćanski. Treba, naime, pretpostaviti da je simbolika žabe kao uskrsnuća ušla u kršćansku ikonografiju iz poganske magičko-kultne baštine.

Sl. 19. Katalog br. III 24

Sl. 20. Katalog br. IV 25

Sl. 21. Katalog br. IV 27

Vrlo enigmatičan prikaz donosi i amulet br. 24 (sl. 19). Na sredini prednje strane nalazi se prikaz koji podsjeća na zakukuljenu ljudsku figuru i dva stabla (palme?) ili pak neki drugi visoki predmet. Prikaz je zbog svoje izlizanosti vrlo nejasan. U svom opisu Bulić je dobro primijetio da se radi o figuri koje je karakter teško raspoznati.³³ Sa strana figure nalaze se, čini se, grčka slova. Lijevo od figure su slova OC (?), dok su s desne strane KCY, ali je i to vrlo problematično. O ovom prikazu u ovakvom stanju sačuvanosti nije moguće ništa određenije kazati.

Amuleti pak od tamnog stakla, čini se, nisu pripadali istoj radionici, jer je postupak njihove tehničke obrade drukčiji od gore spominjanih žuto-smeđih i plavih amuleta. Oni su, kako sam već prije naveo, bili odljeveni i u još žitkoj staklenoj masi bio je pomoću matrice otisnut reljef. Ti amuleti su znatno deblji, a sam reljef je plići i neprecizniji. Utiskivanje se osobito dobro vidi na primjerku br. 26 (tab. I, sl. 8) kod kojega matrica nije okrugla nego kvadratna i kod kojega se vidi mjesto gdje je ona bila jače utisnuta. Po motivima i na crnim amuletima prevladava figura lava u profilu (dva od tri sačuvana primjerka) s polumjesecom i zvijezdom, dakle potpuno isti prikazi kao i na grupi žuto-smeđih privjesaka. Iako su ti privjesci po tehnici izrade drukčiji od prethodnih, po motivima su ipak međusobno vrlo bliski, pa se vjerojatno radi o radionicama koje su u kulturno-religioznom pogledu, a vjerojatno i geografski usko povezane. Jedino je nešto drukčiji amulet kat. br. 27 (sl. 21), ali se na žalost, i njegov sadržaj, zbog toga što nije cjelovito sačuvan, ne može odgonetati. Izgleda da se radi o nekim trakama ili konopcima koji se spajaju, što bi možda moglo upućivati na to da je na njemu bio prikazan magički čvor.

Pored gore navedenih poganskih, odnosno onih kojih karakter nije moguće sa sigurnošću utvrditi, postoji i nekoliko amuleta od žuto-smeđeg stakla kojih starokršćansko porijeklo ne dolazi u pitanje.

Jedan takav amulet iz Salone već je davno poznat kat. br. 18 (sl. 16).³⁴ Na njegovoj prednjoj strani prikazana je figura Dobrog pastira s ovcom na leđima. Uz njegove bokove nalaze se sa svake strane po jedna ovca, okrenuta prema centralnoj figuri. Pastir je odjeven u kratku tuniku i čini se da ima visoke čizme. Pored ovog amuleta u zbirci Lukanović u Arheološkom muzeju u Splitu sačuvao se još jedan vrlo sličan primjerak (kat. br. 19, sl. 17). Njegovo porijeklo nije pouzdano, ali s obzirom na karakter zbirke sasvim je sigurno da potječe iz srednje Dalmacije.

Motiv Dobrog pastira je poznati i vrlo stari kršćanski motiv za kojega se obično smatra da u simboličkom likovnom jeziku prikazuje Krista i da se odnosi na biblijsku parabolu o pastiru koji traži svoju izgublenu ovcu (Luka IV, 15). U Dalmaciji, gdje su se u likovnom repertoaru IV—VII st. n. e. stalno zadržali simbolički prikazi, Dobar pastir je gotovo najčešći motiv.³⁵ Ovdje bih, međutim, napomenuo, kao što sam to već drugdje u nekoliko navrata napravio, da Th. Klauser motiv Dobrog pastira izvlači iz poganske filozofske misli i da ga ne smatra isključivo kršćanskim, što je apsolutno točno, ali sam ipak mišljenja da je teško pretpostaviti da se u kršćansko doba prikaz Dobrog pastira ne bi odnosio na Krista, kad je ta prisposodba toliko lijepa i s očitom alegorijom da ne bi inspirirala i kršćansku umjetnost.³⁶ Kršćani su, po mom mišljenju, mogli iskoristiti, kao što su to uostalom često radili, poznati ikonografski tip i dati mu novi smisao. Što se tiče prikaza Dobrog pastira u Dalmaciji držim da su svi meni poznati kršćanskog ili eventualno kriptokršćanskog karaktera.³⁷

Treći amulet — privjesak kat. br. 20 (tab. I, sl. 5) kršćanskog karaktera pronašao sam 1969. godine prilikom istraživanja gradskih zidina Narone. Na taj vrijedni predmet osvrtno sam se već jednom prigodom.³⁸ Na sredini amuleta prikazan je Krist u sjedećem stavu, odjeven u palij, s podignutom rukom u govorničkom položaju. Uz njega sa svake strane nanizano je šest malih figurica apostola. Iznad Kristove glave teče natpis grčkim slovima koji se može na dva načina interpretirati. Prvi se glasi: ΕΙΣ(ΟΥΣ) Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Θ(ΕΟΥ)Υ(ΙΟΣ). Nedostaje samo posljednja riječ Σωτήρ poznate tajne kratice ΙΧΘΥΣ. Natpis se čita obrnuto u odnosu na likovni prikaz, što, uostalom nije ništa neobično, jer se isti slučaj zapaža i na amuletu s prikazom lava i natpisom ΕΙΣ ΘΕΟΣ kojeg sam već gore spominjao. Mislim da je predloženo čitanje natpisa dosta jasno i logično, iako su slova dosta plitka i relativno nečitka.³⁹ Natpisi iznad Kristove glave vrlo se često pojavljuju na sitnim predmetima starokršćanske umjetnosti. Najčešća je upravo kratica ΙΧΘΥΣ ili neke druge slične kratice koje imaju isti smisao. Najviše problema čitanju našeg natpisa zadaje prvo slovo s lijeve strane amuleta. Nije, naime, sasvim jasno da li tu treba čitati E ili je to anomalija nastala prilikom lijevanja privjeska. S obzirom da sam skloniji prvospomenutoj mogućnosti u predloženom čitanju donosim E kao prvo slovo. U slučaju da bi to E smatrali stvarno za grešku lijevanja tada bi čitanje bilo mnogo jednostavnije: Ι(ΟΥΣ) Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Θ(ΕΟΥ)Υ(ΙΟΣ). Tu, dakle, ne treba ništa objašnjavati. No, i u slučaju čitanja prvog slova E, kako ja predlažem, nema većih teškoća, jer se kratica ΙΧΘΥΣ ponekad susreće stvarno pisana s početnim E, iako se grčko slovo E nije obično čitalo I, kao što je slučaj s H. U vulgarnom jeziku, nema sumnje, dolazilo je do zabuna u pisanju. Na našem privjesku bi se, po mom mišljenju, početni diftong EI, po svojoj prilici još lakše mogao čitati I. Kao dokaz da se i E čitalo u pučkom jeziku I navodim jednu gemu iz Rima na kojoj je prikazan Krist na križu.⁴⁰ Iznad glave Krista je slijedeći natpis: Εησδ Χρετός.

Druga mogućnost za čitanje navedenog teksta glasi: ΕΙΣ Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Θ(ΕΟΥ) Υ(ΙΟΣ) Ne bi bilo nimalo začudujuće da se na jednom kršćanskom natpisu susretne magička riječ

ΕΙΣ (grčki jedan) koja se inače javlja na bezbroj prikaza i tekstova.⁴¹ Takav je uostalom slučaj i na našem amuletu kat. br. 15. Riječ ΕΙΣ javlja se i na spomenicima kršćanskog karaktera i ima smisao izjednačavanja s drugim pojmom koji se navodi u tekstu, te ukazuje na njihovo apsolutno značenje.⁴² Takvih prikaza ima dosta u Siriji i Egiptu.⁴³ Koje je vjerojatnije od dva gore navedena čitanja teško je utvrditi.

U zbirci gema u Arheološkom muzeju u Splitu čuva se i jedan vrlo zanimljivi amulet od žuto-smeđeg stakla koji do sada nije bio interpretiran kao kršćanski (kat. br. 21, sl. 18).⁴⁴ Na prednoj strani privjeska prikazan je čovjek, odjeven u tuniku s prebačenim palijem preko ramena, kako sjedi na stijeni. Čovjek je predstavljen u govorničkoj pozi s podignutom desnicom pred auditorijem od dvanaest malih ljudskih figurica koje su poredane po četiri u tri niza jedne iznad drugih. Od ljudi u gornja dva reda vide se samo glave. Očito je da je ovdje prikazan Krist koji propovijeda. Vjerojatno je da se u ovom slučaju radi o Kristovoj propovijedi na gori, a da se pred njim nalazi dvanaest apostola. Ovakvi prikazi Krista predstavljenog kao filozofa koji izlaže svoju nauku nastali pod utjecajem poznatih ikonografskih shema putujućih filozofa kinika koje su bile poznate i vrlo rado korištene u umjetnosti II—III st. n. e.⁴⁵ Lik Krista poput kiničkog filozofa bio je omiljen u kršćanskoj umjetnosti prije pojave njegove ustaljene ikonografije.⁴⁶

Ovakav identični privjesak pronađen je u Siriji.⁴⁷

Ova dva privjeska su rijetki primjerci starokršćanskih figuralnih spomenika iz Dalmacije na kojima se Krist pojavljuje u svojoj »realističkoj« ljudskoj formi.⁴⁸

Pored ova tri amuleta — privjeska na kojima se pojavljuju prikazi kršćanskog sadržaja, postoji u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu i jedan primjerak koji se mora pripisati jednoj drugoj vjerskoj skupini. Taj amulet kat. br. 22 (tab. I, sl. 6) ima potpuno jednake karakteristike kao i svi ostali i nema razloga da ga pripišemo, bez obzira na njegov različiti religiozni karakter, nekoj drugoj radionici. On je također već bio objavljen.⁴⁹ U sredini amuleta prikazana je menora, a pored nje rog za ulje (Keren apuh), posudica za fitilj svijećnjaka, te još neki drugi sitni predmeti koji su možda služili za njegovo čišćenje. Ovaj amulet je, bez sumnje, važno svjedočanstvo judejske nazočnosti u Saloni i s tim u vezi bio je u literaturi više puta spominjan.

S ovim amuletom završava serija sličnih privjesaka izrađenih od žutog, smeđeg ili plavog stakla. Svi ti amuleti čine jednu zatvorenu grupu.

Na temelju gore izloženih zapažanja u mogućnosti smo konstatirati neke opće značajke u pogledu razvoja, rasprostranjenosti, datacije i drugih kulturno-historijskih okolnosti u vezi s tim amuletima-privjescima.

Već smo gore naveli da su svi amuleti izrađeni od tri vrste stakla (žuto-smeđeg, tamnog i plavog), od kojih su dvije posljednje u velikoj manjini, te da pokazuju više manje iste značajke proizvodnje. To se osobito odnosi na žuto-smeđe i plave, dok su tamni, iako po teamtici prikaza vrlo slični, tehnički drugačije obrađeni. Prva grupa je lijevana, dok je u drugoj reljef postignut utiskivanjem matrice u žitku masu stakla.

Među amuletima poganskog, kršćanskog ili židovskog karaktera nema nikakve razlike u pogledu tehničke obrade, pa smatram da ne može biti ni bitne vremenske razlike među njima. Po svojoj su se prilici u jednom te istom centru, približno u isto doba proizvodili takvi amuleti za sve tri glavne vjerske skupine kasne antike, tj. za u današnjem smislu pogane, kršćane i Židove. Na osnovi opće situacije u pogledu položaja religija u rimskom carstvu dolazi u obzir samo kasno carski period, preciznije konac III ili početak IV st. n. e., kad vlada tzv. vjerska tolerancija. Da li su se ti amuleti nastavili izrađivati i kasnije za sada ne možemo sa sigurnošću tvrditi. U slučaju da su se oni stvarno i dalje proizvodili, tada dolaze u obzir samo kršćanski, jer poganski sadržaji nestaju u toku IV st. i sve više prevladavaju kršćanski izuzev tzv. neutralnih motiva koje je preuzela i kršćanska likovna umjetnost.

Iz činjenice da je u odnosu na tzv. poganske amulete relativno mali broj kršćanskih, možda bi se moglo zaključiti da produkcija pomalo opada s promjenom vjerskih nazora. Mišljenja sam da su se centri koji su proizvodili te staklene predmete postepeno preorijentali na drugu vrstu intimnih religioznih predmeta, kao što su na primjer medaljoni.

Iz podataka da se na našim amuletima javljaju razni motivi po svom vjerskom karakteru, možemo zaključiti da oni ustvari vjerno odražavaju situaciju u pogledu različitih vjerskih grupacija u Dalmaciji. Ovaj stakleri materijal, naime, odražava intimna vjerska raspoloženja pripadnika raznih religioznih organizacija i obrnuto indicira na opću vjersku situaciju. Oni nam, čini mi se, dopunjuju onu sliku koju tako lijepo crta poznati natpis nađen pred nešto više od desetak godina u Solinu na kojemu se također spominju tri vjerske skupine *Romani* (u današnjem smislu pogani, tj. pripadnici tradicionalne rimske religije), *Iudei et Christiani*.⁵⁰ I taj natpis, potječe bez sumnje iz istog doba kad i naši amuleti, tj. iz konca III ili prve polovine IV st., kasnije je militantno kršćanstvo postepeno iskorijenilo ostale skupine.

U pogledu teritorijalnog rasprostiranja ovih amuleta kod nas vrlo je zanimljivo što su gotovo svi primjerci pronađeni na užem ili širem području Salone. Jedan jedini primjerak potječe iz Narone, dok za dva nema podataka, ali smatram da i za njih s pravom treba pretpostaviti da su iz Salone. Interesirajući se kod kolega iz drugih muzeja saznao sam da se vrlo rijetko u njihovim zbirkama čuvaju takvi privjesci.⁵¹ Drugdje u Dalmaciji njih uopće i nema, što je svakako vrlo čudna i zanimljiva pojava koju je, po mom mišljenju, vrlo teško objasniti. I u drugim velikim centrima na Jadranu sigurno je da je bilo kozmopolitskog stanovništva, pripadnika raznih religioznih grupa koji su mogli nositi takve amulete. Treba, doduše, podrobnije ispitati još zbirke pojedinih muzeja, ali kad oni do sada nisu pronađeni, to znači da ih ni ne može biti u većoj količini, kao što je slučaj u Saloni.

Ovi amuleti-privjesci svojom ideologijom, grčkim pismom i žuto-smeđim staklom, karakterističnim za kasnoantičku egipatsku produkciju, odaju istočno porijeklo. Čini se da je taj sitni stakleni materijal bio importiran u relativno velikom broju po čitavom tadašnjem svijetu, uključujući, naravno, i zapadne provincije. Tim čudnije je što je taj materijal kod nas koncentriran na Salonu. U raznim evropskim zbirkama čuva se oko 120 takvih komada (podatak dugujem pismenom saopćenju J. Schwarz koji se u svoje doba bio pozabavio tim amuletima).⁵² U *British Museum*-u u Londonu čuva se tako jedan amulet koji je potpuno identičan našim primjercima s prikazom Dobrog pastira.⁵³ Centar proizvodnje treba bez sumnje tražiti, kao što sam već nagovijestio, negdje na antičkom istoku, po svojoj prilici Egiptu ili Siriji.

Na kraju samo nekoliko napomena o proizvodnji stakla u Saloni. Staklo se u Saloni, usprkos toga što moramo konstatirati da su se gore navedeni amuleti izrađivali negdje daleko izvan naše provincije, ipak sigurno proizvodilo. O tome svjedoče brojni dokazi s nedavnih sistematskih istraživanja uz Forum i na lokalitetu Ilinac kod *Porta Caesarea*. Na zapadnoj granici šire aree Foruma pronađena je staklarska peć s masom polufabrikata, dok se na drugo spomenutom lokalitetu nije pronašla peć, ali je preostalo dosta ostataka lijevanja stakla.⁵⁴ Ti podaci, uz već davno poznati natpis jednog staklara, pronađen na bazilici na Manastirinama, svjedoči da je Salona bila ipak centar proizvodnje stakla.⁵⁵ Taj natpis glasi: a|rca Pasc|hasi|o vitriario.

S gore navedenim amuletima-privjescima ne iscrpljuje se zbirka sitnog staklenog materijala s figuralnim prikazima ukrasnog, odnosno vjerskog karaktera u Arheološkom muzeju u Splitu. Postoje tu i intaglio rađeni primjerci, kao što su oni s prikazima Dobrog pastira iz Salone,⁵⁶ te razni drugi vrlo vrijedni sitni materijal, od kojih su neki s natpisima i potretima, ali to ovog časa izlazi iz okvira moje teme.

KATALOG

I Polzaćena stakla

1. Okrugla staklena kvržica s pozlaćenim dnom. Neinventirana. Po svoj prilici iz Solina. S vanjske strane je zaobljena i ponešto nepravilna, dok je s unutarnje strane također lagano zaobljena. Ispod tankog sloja stakla umetnut je s nutarnje strane zlatni listić u kojem je ugreben figuradni prikaz. U sredini je prikazan, unutar nešto nepravilnog kvadratnog okvira, Mojsije, odjeven u palij, s podignutom rukom u kojoj je čudotvorni štap. Detalji lica su, čini se, usprkos toga što je prikaz sitan bili također izrađeni. S lijeve strane Mojsija izbija mlaz vode koji se prema dole širi. Desno od Mojsija je stablo.

Promjer kvržiće je 2,8 cm (tab. I, sl. 1).

2. Okrugla staklena kvržica identičnog karaktera kao i ona pod brojem 1. Neinventirana. Po svoj prilici iz Solina. U zlatnom listiću ugreben je u nešto nepravilnom kvadratu prikaz proroka Jone koji leži nag uz hridinu na morskoj obali ispod strehe od bršljanova lišća. Jona je prikazan gotovo u sjedećem stavu s raširenim rukama. Na prikazu se primijećuju shematski prikazani detalji tijela i glave (ruke, čak i prsti, noge, prsa, oči, nos, usta i obrve). Kvržica je fragmentirana.

Promjer kvržiće 2,4 cm (tab. I, sl. 2).

II Amuleti—privjesci

Žuto-smeđe staklo

a) poganski

1. Inv. broj 381 I. Objavljen *Bull. dalm.* 10 (1887) 60 br. 381. Amuletje čitav sačuvan. Na prednjoj strani prikazan je lav u profilu na desno. Iznad njega polumjesec i zvijezda. Pronađen je u Solinu 1873.

Promjer amuleta 1,9 cm (sl. 1).

2. Inv. broj 762 I. Objavljen *Bull. dalm.* 11 (1888) 103 br. 762. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je lav u profilu na desno. Iznad njega polumjesec i zvijezda. Pronađen je u Solinu 1886.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 2).

3. Inv. broj 1198 I. Objavljen *Bull. dalm.* 16 (1893) 181 br. 1198. Nedostaje mu gornji dio pločice s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je lav u profilu na lijevo. Iznad lava zvijezda, nije se sačuvao polumjesec. Pronađen u Solinu 1892.

Promjer amuleta 2 cm (sl. 3).

4. Inv. broj 1226 I. Objavljen *Bull. dalm.* 17 (1894) 20 br. 1226. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazana glava s širokim obrazima, dugom kosom i velom preko glave. Pronađen u Solinu 1893.

Promjer amuleta 1,6 cm (sl. 4).

5. Inv. broj 1275 I. Objavljen *Bull. dalm.* 18 (1895) str. 37 br. 1275. Amulet čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1894.

Promjer amuleta 2,1 cm (sl. 5).

6. Inv. broj 1297 I. Objavljen *Bull. dalm.* 19 (1896) str. 26 br. 1297. Nedostaje donja polovica pločice amuleta. Na prednjoj strani prikazane dvije figure (lijevo muška, desno ženska) u profilu, okrenute jedna prema drugoj. Prikazi nisu u osi ušice, nego su na lijevo ukošeni. Pronađen je u Solinu 1895.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 6).

7. Inv. broj 1557 I. Objavljen *Bull. dalm.* 22 (1899) str. 26 br. 1557. Nedostaje donja trećina amuleta, kao i ušica za vješanje. Na prednjoj strani amuleta prikazana rimska vučica ispod koje sišu Romul i Rem. Vučica je prikazana u profilu na desno, glavom okrenutom prema straga. Iznad tijela vučice polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1898.

Promjer amuleta 1,9 cm (sl. 7).

8. Inv. broj 1203 I. Objavljen *Bull. dalm.* 16 (1893) str. 182 br. 1203. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je rimski imperator s radialnom krunom na glavi u profilu na desno. Do njega je vrlo mala Viktorija koja ga ovjenčava, balansirajući na kugli. Prikaz je dosta izjedan. Pronađen je u Solinu 1893.

Promjer amuleta je 1,7 cm (sl. 8).

9. Inv. broj 1603 I. Objavljen *Bull. dalm.* 23 (1900) str. 62 br. 1603. Amulet je sačuvan u cjelini. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na lijevo. Čini se da iznad tijela lava nije bilo polumjeseca i zvijezde. Pronađen 1899 u Kaštel Sućurcu.

Promjer amuleta 2,2 cm (sl. 9).

10. Inv. broj 1636 I. Objavljen *Bull. dalm.* 23 (1900) str. 131 br. 1636. Na prednjoj strani prikazana ženska figura odjevena na dugu haljinu. Glava joj je okrenuta na desno. Obe su joj ruke pružene postrance i drži neke druge zavijene predmete kojih je karakter teško odrediti. Sa svake strane glavne figure po jedan jelen okrenut prema njoj. Pronađen u Solinu 1899.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 10).

11. Inv. broj 1714 I. Objavljen *Bull. dalm.* 25 (1902) str. 30 br. 1714. Amulet sačuvan čitav, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazana žaba gledana odozgo. Ispod nje tri (?) slova, ali nečitljiva. Pronađen u Solinu 1901.

Promjer amuleta 2,0 cm (sl. 11).

12. Inv. broj 1718 I. Objavljen *Bull. dalm.* 25 (1902) str. 30 br. 1718. Nedostaje gornji dio amuleta s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lijevo lav i desno ptica grabljivica (orao ili sokol) u heraldičkom stavu. Između njih slovo O. Ptica na glavi ima krunu koja je fragmentirana. Iznad glava životinja polumjesec, zvijezda se nije sačuvala. Pronađen u Solinu 1901.

Promjer amuleta 1,9 cm (tab. I, sl. 3).

13. Inv. broj 2312 I. Objavljen *Bull. dalm.* 31 (1908) str. 161 br. 2312. Amulet čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1906.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 12).

14. Inv. broj 2360 I. Objavljen *Bull. dalm.* 32 (1909) str. 77 br. 2360. Amulet je sačuvan čitav. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava zvijezda, polumjeseca nema, te natpis EIS ΘEOS. Pronađen u Solinu 1908 (tab. I, sl. 4).

Promjer amuleta 1,9 cm.

15. Inv. broj 2479 I. Objavljen *Bull. dalm.* 39 (1916) str. 171 br. 2479. Amulet je čitav sačuvan. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno na njemu jaši nagi Erot koji u ruci ima bič. Pronađen je u Solinu 1915.

Promjer amuleta 2,0 cm (sl. 13).

16. Inv. broj 2530 I. Objavljen *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* 46 (1923) str. 148 br. 2530. Amulet je samo malo oškrnut. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na desno. Iznad lava polumjesec i zvijezda. Pronađen je u Solinu 1923.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 14).

17. Bez inventarnog broja. Neobjavljen. Sačuvana je samo desna polovica amuleta. Na prednjoj strani identični prikaz kao i kod broja 10, amulet je očitno izrađen u istom kalupu. Nije poznata godina i mjesto nalaza (ipak po svoj prilici Solin).

Promjer amuleta 1,3 cm (sl. 15).

b) kršćanski

18. Inv. broj 1174 I. *Bull. dalm.* 15 (1892) str. 135 br. 1174. J. P. Kirsch, Le »Bon Pasteur« sur le monuments chretiens de Salone, *Ephemeris Salonitana* (Jaderae 1894) str. 34. Nije sačuvan gornji dio amuleta s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan Dobar pastir, odjeven u kratku tuniku, a obuven u visoke čizme, koji na leđima nosi ovcu. Pored njega dvije ovce koje gledaju prema njemu. Pronađen u Solinu 1892.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 16).

19. Amulet nije inventiran. Nije objavljen. Pripadao je zbirci Lukanović. Identičan je gore opisanom. Sačuvan je gotovo čitav, osim ušice za vješanje. Sigurno potječe iz srednje Dalmacije, možda čak i Solina.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 17).

20. Amulet nije inventiran. Nije objavljen. Amulet je čitav sačuvan, osim sitnog oštećenja na obodu. Na prednjoj strani prikazan Krist, odjeven u palij, kako sjedi na tronu s podignutom desnicom. Do njega je sa svake strane po šest malih likova apostola, raspoređenih u dva reda jedni iznad drugih. Iznad glave Krista je grčki natpis: ΕΙΣ(ΟΥΣ) Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Θ(ΕΟΥ) Υ(ΙΟΣ). Pronađen je prilikom istraživanja sjevernih gradskih zidina Narone 1969. godine.

Promjer amuleta je 2 cm (tab. I, sl. 5).

21. Inv. br. 996 I. Objavljen *Bull. dalm.* 12 (1889) str. 181 broj 996. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan je muškarac (Krist), odjeven u tuniku s prebačenim palijem preko ramena. Muškarac sjedi na hridini ima podignutu desnu ruku kao da go-

vori. Ispred njega se nalazi dvanaest malih figurica odjevenih također u tuniku i palij. Figurice se nalaze po četiri u nizu jedne iznad drugih. Pronađen je u Solinu 1889. godine.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 18).

c) židovski

22. Inv. broj 1482 I. Objavljen *Bull. dalm.* 21 (1898) str. 151 br. 1482. F. Bulić, Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu, *Vjesn. arh. i hist. dalm.* 49 (1926/27) 118 sl. 1. Amuletu nedostaje gornji dio s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazana menora — sviječnjak sa sedam krakova, Keren apuh — rog za dolijevanje ulja u sviječnjak, jedan mali okrugli predmet (po Buliću kutijica za stijenj), te još jedan mali uski dugi predmet (možda pinceta ili šiljak za čišćenje sviječnjaka). Amulet je pronađen u Solinu 1897.

Promjer amuleta je 1,8 cm (tab. I, sl. 6).

III Amuleti — privjesci

Plavo staklo

23. Inv. broj 599 I. Objavljen *Bull. dalm.* 10 (1887) str. 188 br. 599. Amulet je sačuvan čitav. Na prednjoj strani prikazana bista rimskog imperatora u profilu na desno s radijalnom krunom na glavi. Desno od njega nalazi se mala figura Viktorije koja ga s desnom rukom ovjenčava. Amulet je gotovo identičan primjerku od žuto-smeđeg stakla br. 9. Pronađen je u Solinu 1878.

Promjer amuleta 1,6 cm (tab. I, sl. 7).

24. Inv. broj 2104 I. Objavljen *Bull. dalm.* 28 (1905) str. 164 br. 2104. Amulet je čitav sačuvan, osim ušice za vješanje. Na prednjoj strani prikazan jedan visoki lik, čini se ljudski, zakukuljen u nekakvu mantiju. Pored njega su, čini se, dva stabla, možda palme ili neki drugi visoki predmet. Lijevo od tog lika su dosta nečitljiva slova OC (?) dok su s desne strane KCY (?). Pronađen je u Solinu 1904.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 19).

IV Amuleti — privjesci

Crno staklo

25. Inv. broj 604 I. Objavljen *Bull. dalm.* 10 (1887) str. 188 br. 604. Nedostaje gornji dio amuleta s ušicom za vješanje. Na prednjoj strani prikazan lav u profilu na lijevo. Iznad njega polumjesec i zvijezda. Pronađen u Solinu 1882.

Promjer amuleta 1,8 cm (sl. 20).

26. Inv. broj 845 I. Objavljen *Bull. dalm.* 11 (1888) str. 148 br. 845. Amulet je sačuvan čitav. Na prednjoj strani u kvadratnom udubljenju prikazan je lav u profilu na desno. Iznad lava je zvijezda, čini se da polumjesec nije bio prikazan. Ovaj amulet od crnog stakla imao je razmjerno jaku ušicu za vješanje koja je izrađena od mješanog crnog i crvenog stakla. Pronađen je u Solinu 1888.

Promjer amuleta 1,8 cm (tab. I, sl. 8).

27. Inv. broj 1298 I. Objavljen *Bull. dalm.* 19 (1896) str. 26 br. 1298. Nedostaje donji dio privjeska. Na prednjoj strani prikazan je neki predmet koji je vrlo teško raspoznati. Izgleda kao čvor od mnogih vrpca. Pronađen je u Solinu 1895.

Promjer amuleta 1,7 cm (sl. 21).

¹ A. von Saldern, *Ancient Glass in Split, Journ. of Glass. Stud.* VI (1964) str. 42—46. U tom radu, skromnom po opsegu, obradio je autor dvanaest antičkih staklenih posuda koje se čuvaju u kolekciji Arheološkog muzeja u Splitu.

² Ch. R. Morey, *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library. With the Additional Catalogues of Other Gold-Glass Collections.* (Citta del Vaticano 1959).

³ E. aus'm Weerth, *Römische Glasgefäße aus der Sammlung des Herrn Carl Disch zu*

Cöln, Bonn. Jb. 35 (1864) str. 119—128. Isti, *Römische Gläser, Bonn. Jb.* 63 (1878) str. 100—102.

⁴ H. Vopel, *Die altchristliche Goldgläser, Archaeologische Studien zum christlichen Altertum und Mittelalter* 5 (1899) str. 2, 78, 80 itd. To djelo je do današnjeg dana ostalo fundamentalno. Njegova zapažanja bila su uglavnom od svih autora prihvaćena. Vopel je pretpostavljao da su pozlaćena stakla plitke zdjele ili šalice, tanjuri i pehari u formi današnjih čaša za vino.

⁵ Ch. R. Morey, *o. c.* str. 58, br. 349. Tab. XXX.

⁶ G. B. de Rossi, *Bull. Arch. Crist.* 2 (1864) str. 86—91.

⁷ Th. E. Haevernick, Beiträge zur Geschichte des antiken Glases 8: Zu den Goldgläsern (Fondi d'oro), *Jb. Röm. Germ. Zentral Mus. Mainz* 9 (1962) str. 58—61.

⁸ A. Greifenhagen, Zwei Motive pompejanischer Wandgemälde auf Goldglas und Tonlampen, *Münch. Jb. Bild. Kunst* III, 16 (1965) str. 47, te L. von Matt-G. Daltrop-A. Prandi, *Die Kunstsammlungen der Biblioteca Apostolica Vaticana Rom* (Köln 1969) str. 47.

⁹ F. Fülep, Early Christian Gold Glasses in the Hungarian National Museum, *Acta Antiqua* 16 (1968) str. 401—412. J. de Alarcão, Une coupe à fond d'or découverte a Farrobo, *Portugal. Journ. Glass. Stud.* 10 (1968) str. 71—79. J. Engemann, Bemerkungen zu spätromischen Gläsern mit Goldfoliendekor, *Jb. für Antike und Christentum* 11/12 (1968/69) str. 7—16, osobito 9—12. Engemann spocitava Haevernickovoj da je vidjela samo mali broj primjeraka iz zbirke *Campo Santo Teutonico* iz Rima, zatim navodi neka staklena dna koja imaju ostatke stijenke posude (str. 9 i 10), a zatim razlaže vrlo argumentirano o njihovoj upotrebi kao predmetu darivanja u nekim prigodama, a osobito za Novu godinu (str. 12—16).

¹⁰ J. Engemann, *o. c.* str. 9.

¹¹ Samo na sepulkralnoj plastici predkonstantinskog doba javlja se motiv *Čuda izvora* pet puta (podatak iz djela Th. Klausera, Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst IV, *Jb. für Antike und Christentum* 4 [1961] str. 133). Na drugim spomenicima javlja se taj motiv u bezbroj replika. Precizne podatke nije, naravno, nikad moguće donijeti, jer svakim danom ima sve više novih nalaza. P. van Moorsel u članku Il Miracolo della roccia nella letteratura e nell'arte paleocristiana, *Riv. Arch. Crist.* 40 br. 3-4 (1964) str. 221 donosi statistiku da se taj motiv nalazi na 76 fresaka, 138 sarkofaga, 25 pozlaćenih i drugih stakala, te 2 grafita, a da se pojavljuje već u prvoj polovini III st. Usporedimo li podatke van Moorsela s podacima Klausera očito je da se taj motiv u većoj mjeri pojavljuje u IV st. Što se pak tiče simbolike motiva *Čuda izvora* van Moorsel koji je, barem koliko je meni poznato, posljednji pisao o tome, smatra da i patristika i likovna umjetnost pridaje tom motivu simboliku krštenja (str. 250).

¹² Th. Klausner, *o. c.* str. 133 donosi podatak da se Jonin odmor pod strehom od bršljanova lišća u spelukralnoj umjetnosti predkonstantinovskog doba javlja čak 26 puta kao najčešći starozavjetni motiv. U koliko je mjeri on kasnije javlja nemam podataka, ali nema sumnje da se i dalje izrađuje u nesmanjenom opsegu.

¹³ Smatra se općenito da su dvije literarne osnove utjecale na stvaranje likovnog prikaza Jone. Prvo kanonska knjiga proroka Jone, a zatim i jedan citat Kristovih riječi (Matija 12, 40) koji glasi: »Kao što je Jona tri dana i tri noći bio u truhu kita, tako će i Čovječji sin tri dana i tri noći biti u utrobi zemlje.« Na osnovi ove druge razvila se teza o kršćanskom očekivanju uskrснуća, koje se, kao i u Kristovu slučaju, treba dogoditi pod Joninim znakom. Problem je, međutim, mnogo složeniji (usp. A. Stuibler, Refrigerium interim, *Theophaneia* 11 [1957] str. 136—151). Nedavno je i E. Stommel, Zum Problem der frühchristlichen Jonasdarstellungen, *Jb. für Antike und Christentum* 4 (1961) str. 114 usporedio literarnu tradiciju s figuralnim prikazima, te sa sličnim poganskim temama (Endimion i počinak Dionisa) i došao do zaključka da se u temi o Joni radi o simboličkim nastavka života nakon smrti koja bi bila zajednička i kršćanskim i židovskim nagrobnim koncepcijama.

¹⁴ Svi autori se uglavnom slažu da početak znatnije produkcije pozlaćenih stakala treba staviti u konac II ili početak III st. (usp. Th. E. Haevernick, *o. c.* str. 61. i F. Zanchi Roppo, *Vetri paleocristiani a figure d'oro conservati in Italia* [Bologna 1969] str. 3). Što se datacije same tiče čini se da nije došlo vrijeme da se dade konačan sud. To je još davno Vopel, *o. c.* str. 6. konstatirao, što do danas važi. Zanimljivo je da se u Pompejima u *Casa degli amorini dorati* nalaze uzidana dva pozlaćena stakla s prikazima krilatih Erota, na koje je prva ukazala Th. E. Haevernick, *o. c.* str. 61 Tab. VII, 1, 2, a Greifenhagen, *o. c.* str. 47—51 posvetio čitavu studiju. Nema sumnje da su ta dva pozlaćena stakla barem preteče onih kasnijih iz početaka III st. Period koji dijeli prve od drugih je po svoj prilici vrijeme skromne produkcije. Vrhunac proizvodnje pozlaćenih stakala, međutim, pada bez sumnje u IV st., a najkasniji sačuvani primjerak datira se u VI st. u doba Justinijana, što je evidentno po natpisu *Iustinianus semper auctus*, usp. Zanchi Roppo, *o. c.* str. 74, br. 77.

¹⁵ Nema sumnje da su tipološki raniji oni rađeni u slikarskoj tehnici, o čemu svjedoče slikani portreti na staklenim medaljonima (usp. medaljoni iz Vatikanske biblioteke Morey 2, 3, 6, iz Arezza Morey 234, Brescije Morey 237, Torina Morey 238 itd.), ali kao što ima ranije tehnike graviranja, tako ima kasnije i tehlike slikanja (usp. dno zdjele iz Ptujia, bilj. 20).

¹⁶ G. Bovini, *Monumenti figurati paleocristiani conservati a Firenze* (Città del Vaticano 1950) str. 18—41. Taj sistem autor je aplicirao prilikom interpretacije i vremenskog determiniranja svakog pojedinog primjerka pozlaćenog stakla iz Nacionalnog muzeja u Firenci. Usp. osobito stranu 18.

¹⁷ F. Zanchi Roppo, o. c. str. 2—4.

¹⁸ U starokršćanskoj umjetnosti prije crkvenog mira iz 313. godine prevladavaju tzv. simbolički i neki neutralni motivi iz sasvim razumljivih razloga, jer je bilo opasno javno se iskazati kršćaninom, stoga su i nastali razni kriptokršćanski motivi. Ako uporedimo podatke Klausera i van Moorsela, navedene u bilješki 11 tada zapažamo da se Čudo izvora u predkonstantinsko doba javlja na samo 4 sepulkralna spomenika, dok se kasnije pojavljuje na 138 sarkofaga. Tek s Konstantinom započinje puna afirmacija kršćanske umjetnosti, kad se ponovno javlja pritajena rimska ljubav prema narativnosti u kršćanskoj umjetnosti. O tome usporedi niz djela F. Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*, II izd. (Berlin 1941) *passim*. F. Gerke, *Die christliche Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte* 11 (1940) *passim*. H. U. von Schoenbeck, *Die christlichen Sarkophagplastik unter Konstantin, Röm. Mitt.* 51 (1936) str. 238—336 itd.

¹⁹ J. Petrović, Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije-Japra. *GZM* 13 (1958) str. 69. Tab. IV, 1.

²⁰ I. Mikl, Dva drobca staklenih posod z zlatom iz Petovije, *Arheološki vestnik* (Brodarjev zbornik) 13/14 (1962/63) str. 491—495.

²¹ I. Mikl, o. c. str. 491. Iako su fragmenti iz III st. n. e. autor decidirano navodi da su prikazi urezani u zlatni listić.

²² I. Mikl, o. c. str. 493/4.

²³ Nedavno mi je, na primjer, u ruke dospjelo jedno lažno pozlaćeno staklo iz kuće Vusio u Bolu na Braču (vlasništvo Lenke Pavić iz Rijeke). Na njemu je prikazan mladić sa štapićem u ruci, kako udara u hridinu iz koje izbija voda. Pod hridinom je prignut jedan čovjek koji pije vodu. Uokolo teče natpis: *Ilaris cum tuis pie zeses in Deo*. Crtež, natpis, pa i motiv su prilično vjerni, osim nekih detalja, ali falsifikat odaje boja i oblik predmeta (medaljoni koji je ispupčen kao dno čaše).

²⁴ Čašu je nedavno ponovno uzela u razmatranje M. Ljubinković-Čorović, *Ranohrišćanska staklena čaša iz Duklje, Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije Herceg Novi* (Beograd 1967) str. 85—90.

²⁵ Već je davno izraženo mišljenje da su pozlaćena stakla, pored kršćana izrađivali i Židovi (O. Beyer, *Die Katakombenwelt*, [1927] str. 112. bilj. 120). Nedavno je pak I. Schüler, *A Note on Jewish Gold Glasses, Journ. of Glass Stud.* 8 (1966) str. 57 pokušala tehniku pozlaćenih stakala pripisati Židovima. Ona, naime, smatra da su svi primjerci na kojima nije izrazita novozavjetna tematika izrađeni od židovskih staklara. Na taj problem osvrnuo se i J. Engemann, o. c. str. 16—22. On drži mišljenje Schülerove za neodrživo zbog toga što

židovska umjetnost uopće ne pozna starozavjetne motive. Ukoliko I. Schüler ima pravo, tada bi i naša pozlaćena stakla morala biti židovska, što smatram gotovo nemogućim.

²⁶ R. Garrucci, *Storia dell'Arte Cristiana*, VI (Prato 1880) Tab. 478 br. 24. Cabrol Leclercq, *Dict.* VI, 1. stup. 842 sl. 5067. Th. Klausner, o. c. IV. str. 141 sl. 6 i d.

²⁷ To je vrlo česti naziv za Serapisa sinkretiziranog s grčkim Zeusom. Vidi Lafaye, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, str. 305 i d.

²⁸ *Bull. dalm.* 17 (1894) str. 20 br. 1226.

²⁹ *Bull. dalm.* 24 (1902) str. 30 br. 1714.

³⁰ Bilo je mnogo diskusije u literaturi o tome kakvu je simboliku imala žaba, posebno u vezi s pasusom kod filozofa Heremona koji tumači da je žaba imala simbol uskrsnuća. Vidi Cabrol-Leclercq, *Dict.* VI. stup. 1810, s. v. grenouille.

³¹ Vidi E. Le Blant, *Note sur quelques lampes égyptiennes en forme de grenouille. Memoires de la societie nationale des antiquaires de France* (1878) str. 99—104.

³² Jedan primjerak se čuvao u kabinetu Greppo, a drugi u Torinu. Vidi E. Le Blant, l. c. zatim G. B. de Rossi, *Bull. di Arch. Crist.* (1879) str. 32 bilj. 1. Cabrol Leclercq, *Dict.* VI, stup. 1810 s. v. grenouille.

³³ *Bull. dalm.* 28 (1905) str. 164 br. 2104.

³⁴ *Bull. dalm.* 15 (1892) str. 135 br. 1174.

Opširnije ga je obradio J. P. Kirsch, »se Bon Pasteur« sur le monuments chretiens de Salone, *Ephemeris Salonitana* (Jaderae 1894) str. 34.

³⁵ U Dalmaciji se sačuvao relativno mali broj kršćanskih »realističkih« prikaza na kojima se pojavljuje Krist u svojoj tradicionalnoj ikonografiji. Gotovo da uopće nema novozavjetnih narativnih tema s Kristom. To su uglavnom triumfalne ili simboličke scene, od kojih su daleko brojnije ove druge. Među simboličkim prikazima koji aludiraju na Krista prevladava motiv Dobrog pastira. O tome sam govorio na skupu u povodu proslave 150-te obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu.

³⁶ Vidi već više puta spominjanu radnju Th. Klausera koja izlazi u *Jb. für Antike und Christentum*. Teško mi je, međutim, u potpunosti prihvatiti Klauserove misli. Parabola o Dobrom pastiru je svakako jedna od najljepših Kristovih prisposoda, a u isto doba ima snažnu moralnu pouku, te pruža kršćanima nadu u spasenje po Kristu koji ne napušta zalutale vjernike, kao što nije ni pastir svoju već izgublenu ovcu.

³⁷ Taj motiv je u doba progona 304. godine u Saloni mogao dobiti skriveno značenje koje je zatim postalo toliko omiljeno da se kasnije nastavilo izrađivati.

³⁸ I taj amulet sam već obradio u referatu prilikom skupa »Disputationes Salonitanae«

u povodu 150-te obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu.

³⁹ Čitanje smatram dosta logičnim, iako ga ovdje po prvi put iznosim. S obzirom da su slova prilično plitka, nisam se do sada usudio iznijeti svoju interpretaciju natpisa.

⁴⁰ R. Garrucci, *Storia*, VI, Tab. 479 br. 15.

⁴¹ Vidi radnju E. Petersona, Εἰς Θεοῦς *Epigraphische, geschichtliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen* (Göttingen 1926) *passim*.

⁴² Vidi Cabrol-Leclercq, *Dict.* IV, stup. 2584 i d. s. v. EIC.

⁴³ Cabrol, Leclercq, *Dict.*, I. c.

⁴⁴ *Bull. dalm.* 25 (1902) str. 30 br. 1714.

⁴⁵ F. Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*, II izd. (Berlin 1941). Usporedi poglavje I po naslovom »Christus Philosophicus«, str. 7—15, osobito str. 8. Gerke konstatira da su filozofi na kršćanskim i poganskim spomenicima galijenskog doba potpuno jednaki. To je tip kiničkog filozofa s dugom bradom i kuštravom kosom, s širokim golim prsima i ekstatičkim govorničkim pokretom ruke.

⁴⁶ F. Gerke, I. c.

⁴⁷ R. Garrucci, *Storia* VI, stup. 124 Tab 479 br. 20. Razlika je samo u tome što autor navodi da se radi o privjesku od crvenog stakla. Možda se radi o grešci, ali to sada nije moguće utvrditi.

⁴⁸ Usporedi bilj. 35.

⁴⁹ *Bull. dalm.* 21 (1898) str. 151 br. 1482.

F. Bulić, Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Saloni, *Vjesn. za arh. i hist. dalm.* 49 (1926-27) str. 118 sl. 1.

⁵⁰ B. Gabričević, Una nuova iscrizione salonitana, *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafija Greca e Latina* (Roma 1959) str. 77—80. Isti, Jevrejska opština u antičkoj Saloni, *Jevrejski almanah* (1959/60) str. 5—7.

⁵¹ Razgovarao sam s mnogim kolegama koji su mi potvrdili da se u njihovim zbirnama ne nalaze takvi predmeti. Potvrdan odgovor dobio sam, međutim, od kolegice Z. Šubić iz Ptuja. U Ptujskom muzeju se čuva jedan takav amulet. U zbirci Narodnog muzeja u Beogradu nalazi se također nekoliko takvih amuleta (podatak sam dobio od kolege M. Veličkovića). U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuvaju se dva takva privjeska od kojih je jedan potpuno identičan s našim prikazima lava. Ni jedan od ta dva, međutim, ne potječe iz naše zemlje. Podatke sam dobio od kolege V. Paškvalina.

⁵² J. Schwarz se u svoje doba (1955. godine) zanimao za te privjeske, jer je, navodno, spremao monografiju o takvim amuletima koji se čuvaju u evropskim zbirnama. Nije mi poznato da li je ta monografija ikad tiskana. S obzirom na izričitu molbu Arheološkog muzeja u Splitu da autor obavijesti muzej o izlasku tog rada, pretpostavljam da nije nikad došlo do njenog tiskanja, jer se autor više nikad nije javio.

⁵³ O. Dalton, *Catalogue of Christian Antiquities* (London 1901) str. 137 br. 697.

⁵⁴ Istraživanja su vođena od 1969—1972 u okviru američko-jugoslavenske suradnje. Na Forumu je istraživanja vodio Ch. Clairmont profesor *Rutgers University* iz New Brunswicka, država New Jersey. Ostaci lijevanja stakla pronađeni su i na lokalitetu Ilinac kod Porta Caesarea. Istraživanjima su rukovodili Ž. Rapanić i N. Cambi.

⁵⁵ *Bull. dalm.* 7 (1881) str. 69 br. 33. *CIL* III 9542. R. Egger, *Forschungen in Salona*, II (Wien 1926) str. 99 br. 208.

⁵⁶ I te sam prikaze obradio na već nekoliko puta spomenutom skupu »Disputationes Salonitanae«.

CERTAINS OBJETS DE VERRE DE LA BASSE ANTIQUITÉ AVEC REPRÉSENTATIONS FIGURATIVES, AU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE SPLIT

Résumé

Dans cette contribution, l'auteur n'a voulu traiter que de deux groupes spécifiques d'objets en verre de caractère décoratif remontant à la Basse Antiquité, et que rendent intéressants leurs représentations figuratives. Selon son opinion, ces objets jettent beaucoup de lumière sur la période de la Basse Antiquité, en particulier sur l'époque de la tolérance religieuse, lorsque se manifestaient parallèlement diverses conceptions religieuses.

Comme premier groupe d'objets, l'auteur présente les verres dits «dorés» (dans la terminologie italienne: «fondi d'oro» ou «vetri dorati»). Le Musée Archéologique de Split conserve deux de ces verres dorés dont, en vérité, la provenance est inconnue, mais qu'avec assez de probabilité on peut cependant supposer d'origine salonitane. Ces verres n'ont pas encore été publiés.

Tous deux sont de petites excroissances (diamètre: 3 cm. env.) où a été insérée, à l'intérieur, une petite feuille d'or, sur laquelle avait été gravé un décor figuratif. Tous deux appartenaient pro-

bablement au même vase car, selon l'auteur, il s'agit de vases «verruqueux» (en terminologie allemande: *Nuppenschale*), dans lesquels les excroissances en question ont été insérées pour les décorer de l'intérieur comme des médaillons indépendants et pour que, de l'extérieur, elles se détachent en relief par leurs parties saillantes. L'auteur traite le problème de ces sortes d'excroissances et explique tout le chemin parcouru quant à l'attitude vis-à-vis de ce problème: il incline à penser comme Engemann (*Jb. fur Ant. und Chr.* 11/12, pp. 7—16). Les exemplaires de Split confirment aussi certainement l'opinion de Engemann, car ils ont visiblement été exécutés par la même main et étaient destinés au même vase, ce que révèlent: l'apparence générale unique, la technique identique de coulage du verre, les dimensions semblables, les encadrements identiques- en carré- des représentations, le même style d'entaille des représentations sur fond doré. Cela est, par ailleurs, également démontré par les motifs représentés, car ils ne forment pas eux-mêmes des ensembles clos, mais ne sont que des parties appartenant à des légendes bibliques.

Dans le verre doré No 1 (pl. I, fig. 1) on voit, à l'intérieur de son encadrement presque carré la représentation biblique du Miracle de la Source de Moïse.

Le verre doré No 2 (pl. I, fig. 2) est malheureusement un peu endommagé; y était représenté le motif du Repos du Prophète Jonas sous une pergola de feuillage de lierre. L'auteur pense que, outre ce motif, devaient figurer d'autres scènes du Livre de Jonas, également très populaires dans l'art paléochrétien (Jonas est jeté à la mer, il est avalé par la baleine et rejeté sur le rivage, du ventre de la baleine).

L'auteur compare les verres dorés de Split avec certains verres du catalogue- bien connu- de Morey, mais pense qu'il n'y a pas d'exemplaires identiques et seulement d'assez proches du point de vue stylistique. Ce sont ceux de la Bibliothèque du Vatican (Morey, No 14, 2), du Musée National de Florence (Morey, No 256), du Musée Britannique (Morey, No 331); n'en sont pas loin non plus ceux de la notoire *Nuppenschale* de Cologne (Morey be. 349).

L'auteur aborde ensuite le problème de la datation des verres dorés. Il considère, comme le faisait il y a longtemps Vopel, que le moment n'est pas encore venu de les dater de façon précise, malgré les travaux de Bovini et de Zanchi Roppo. Les critères appliqués par Bovini (*Monumenti figurativi paleocristiani conservati a Firenze*) sont très bons, car ils s'appuient sur des modes de travail ayant déjà fait leurs preuves pour la datation des monuments paléochrétiens (vêtement, coiffure, portrait, ordre de développement de l'art, etc...) tandis que, selon lui, les critères que donne Zanchi Roppo sont assez arbitraires et très subjectifs.

Quant aux exemplaires du Musée de Split, l'auteur les date du IVe s., plus exactement de l'époque après laquelle furent introduites dans l'art chrétien des représentations narratives très populaires de l'Ancien et du Nouveau Testaments.

Dans l'antique province de Dalmatie ne s'est conservé qu'un seul exemplaire de verre doré qui, selon toutes probabilités, n'est pas de la période paléochrétienne, mais antérieur. C'est le fond doré d'une coupe de Japra en Bosnie, représentant un bouc allongé. Sur le territoire de l'actuelle Yougoslavie s'est conservé un exemplaire semblable provenant de Ptuj en Pannonie.

L'auteur est cependant d'avis que les verres dorés de Split ont été importés de Rome, et qu'ils ont été exécutés par des maîtres chrétiens. Il est, selon lui, difficile d'ajouter foi à la thèse de I. Schüler (*Journ. of Glass Stud.* 8, p. 57), d'après laquelle toutes les représentations de l'Ancien Testament sont dues à des maîtres juifs.

L'autre groupe d'objets que l'auteur présente dans son travail est formé par un assez grand nombre d'amulettes-pendentifs percés d'un trou permettant de les suspendre au cou, en verre jaune marron, bleu ou foncé- presque noir. Ces amulettes forment un groupe à part, bien qu'y apparaissent des motifs païens, chrétiens et juifs. Les amulettes de verre jaune marron ont été coulées et, outre leurs petits trous, elles sont caractérisées par leur contour épaissi, qui suit le bord du pendentif, comme un anneau. Le groupe exécuté en verre foncé est un peu différent. C'est-à-dire qu'il a été coulé mais le motif a, semble-t-il, été enfoncé à l'aide d'une matrice dans une masse

de verre non encore durcie. Pour cette raison, ces verres sont considérablement plus épais que les jaune marron. Les pendentifs de verre bleu ont été exécutés de façon identique à ceux de verre jaune marron et proviennent vraisemblablement du même atelier.

Presque tous les exemplaires conservés sont de caractère païen.

Pour la plupart d'entre eux, se trouve, au milieu de l'amulette, une représentation de lion en profil, au-dessus de laquelle se voient un croissant de lune et une étoile (selon l'auteur, le soleil). Il y en a 10 exemplaires (cat. II No 1, 2, 3, 5, 9, 13, 14, 16, cat. IV 25, 26; fig. 1, 2, 3, 5, 9, 12, 14, 20. Pl. I, fig. 4, 8). Le lion apparaît sur les amulettes jaune marron et noires, mais par sur les bleues. Parmi les amulettes avec représentation de lion se distingue celle portant l'inscription ΕΙΣ ΘΕΟΣ. L'auteur est d'avis que cette inscription se rapporte sans aucun doute à une certaine croyance syncrétistique à base monothéiste, comme il en existait d'assez nombreuses durant la Basse Antiquité, mais il est difficile de dire de laquelle il s'agit. Outre le lion, les amulettes offrent aussi différents autres motifs, tels qu'une divinité en robe longue qu'entourent deux cerfs (cat. II No 10 et 17, fig. 10, 15), un buste d'empereur romain avec couronne radiale sur la tête, que s'apprête à couronner une petite Victoire (cat. II No 8 et III 23, fig. 8; pl. I, fig. 7). Cela est vraisemblablement la représentation de l'un des empereurs romains du IIIe s. L'autre exemplaire est en verre bleu, ce qui pourrait prouver, étant donné qu'il s'agit d'un moule identique, que les deux amulettes- la jaune marron et la bleue- ont été exécutées dans le même atelier. Apparaît ensuite aussi un lion que chevauche un petit Eros avec un fouet en main (cat. II No 15, fig. 13), un couple-homme et femme- (cat. II No 6 et fig. 6), un masque théâtral comique (cat. II No 4, fig. 4), la louve romaine allaitant Romulus et Rémus (cat. No 7, fig. 7). Quant à cette dernière représentation, il est intéressant de noter qu'il y a, au-dessous du corps de la louve, des symboles luno-solaires, et il est probable que ce motif a aussi un symbolisme céleste. Sur l'amulette (cat. II No 12, pl. I, fig. 3) est représenté un motif héraldique de lion et d'oiseau de proie.

Est également très intéressante l'amulette (cat. II No 11, fig. 11), sur laquelle une grenouille est représentée; l'inscription en est malheureusement illisible. L'auteur compare ce motif à ce qui figurait sur une lampe paléochrétienne provenant de Rome et sur laquelle se lit: ἐγὼ ἀνάστασις εἰμι où une grenouille est également représentée. L'auteur est d'opinion que la grenouille est le symbole de la Résurrection — sur cette amulette comme sur la lampe ci-dessus mentionnée. L'amulette de verre bleu (cat. III No 24, fig. 19) est très énigmatique. Il en va de même pour celle qui est en verre noir (cat. IV No 27, fig. 21).

Outre les amulettes-pendentifs, ci-dessus décrites, dont l'auteur soutient qu'elles sont païennes, il y en a qui sont presque certainement chrétiennes. Ce sont deux pendentifs jaune marron, sur lesquels figure le Bon Pasteur (cat. II No 18; fig. 16; et cat. II No 19, fig. 17). En Dalmatie, le motif du Bon Pasteur s'est longtemps maintenu et fut peut-être la plus populaire des représentations paléochrétiennes. L'auteur pense que toutes les représentations du Bon Pasteur sont chrétiennes, quelle que soit la symbolique qu'elles expriment. Il considère que l'opinion bien connue de Klauser (*Jb. F. Ant. und Christ.* No 1, 1958 et années suivantes) sur le caractère païen de ce motif, ne peut valoir pour les exemplaires de Dalmatie. Le troisième exemplaire absolument chrétien est celui du cat. II No 20, pl. I, fig. 5). L'auteur l'a découvert à l'occasion de recherches dans les murailles urbaines de l'antique Narona. Au milieu de l'amulette, le Christ est représenté assis, entouré de six petites figures d'apôtres. Au-dessus de la tête du Christ se trouve l'inscription que cite l'auteur: ΕΙΣΘΕΣ Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Θ(ΕΟΣ) Υ(ΙΟΣ). Cette inscription se lit à l'envers par rapport à la représentation plastique. L'auteur attire l'attention sur l'anomalie de l'écriture de l'abréviation ΙΧΘΥΣ, commençant par E, qui habituellement ne se lisait pas I comme c'est le cas de H; il indique certains cas pris dans la langue vulgaire, où E se lit cependant comme I. C'est pourquoi il signale une représentation figurant sur un gemme de Rome où l'on voit le Christ sur la croix et, au-dessus de sa tête, l'inscription Εησὸς Χρῆστος Le Musée renferme aussi un exemplaire d'amulette (cat. II No.

21, fig. 18) sur lequel le Christ est représenté dans la pose de l'orateur. La figure du Christ sur cette représentation est proche du type du philosophe cynique enseignant sa science.

Outre ces quatre amulettes de caractère chrétien, dans la collection du Musée archéologique de Split se trouve une amulette qui doit être attribuée à un autre groupe religieux; elle est absolument de même caractère que tous les autres pendentifs jaune marron (cat. II No. 22; pl. I, fig. 6). Y sont représentés: la menorah — chandelier à 7 branches — et corne à huile (*keren apuh*), un petit vase pour lampe à mèche (?) et d'autres menus objets qui servaient peut-être à son nettoyage. Cette amulette est un témoin important de la présence hébraïque dans la Dalmatie antique.

Il n'y a aucune différence dans l'aspect technique et plastique des amulettes de caractère païen, juif ou chrétien et l'auteur ne pense pas qu'il puisse y avoir entre elles de grands écarts temporels. Il est d'avis qu'elles ont été exécutées dans un centre de production pour les trois principaux groupes religieux de la Basse Antiquité, c'est-à-dire, dans le sens actuel, les païens, les juifs et les chrétiens. Cela ne peut être qu'à l'époque où, dans l'Empire, régnait la tolérance religieuse, à la fin du IIIe ou au début du IVe s. Il faut supposer que ces amulettes reflètent fidèlement la situation religieuse en Dalmatie, à savoir que ce matériel en verre exprime la disposition religieuse intime des différents groupes religieux. Il semble que ces amulettes complètent l'image que dessine si bien l'inscription connue trouvée il y a un peu plus de dix ans à Salone, et sur laquelle sont mentionnés trois groupes religieux romains (dans le sens actuel: romains = païens, c'est-à-dire de diverses croyances polythéistes), juifs et chrétiens (voir: B. Grabičević, *Una nuova iscrizione salonitana*, *Atti del III Congresso Inter. di Epigr. Greca e Latina* [Roma, 1959] pp. 77—80). Cette inscription est aussi, sans aucun doute, de la même époque que ces amulettes, c'est-à-dire de l'époque d'avant la conquête définitive du Christianisme.

Quant à la diffusion territoriale de ces amulettes, il est très intéressant de les trouver presque uniquement sur un territoire un peu plus vaste que Salone. S'étant renseigné auprès de collègues, conservateurs de différentes collections muséographiques en Yougoslavie, l'auteur a pu apprendre que seul un petit nombre d'exemplaires est conservé dans la collection archéologique du Musée National de Belgrade et un exemplaire au Musée de Ptuj; les deux exemplaires du Musée National de Sarajevo ne sont pas de ces régions.

Par leur idéologie, leur écriture grecque et leur verre jaune marron — caractéristique pour la production égyptienne de la Basse Antiquité — ces amulettes-pendentifs révèlent une origine orientale. Il nous semble que ce matériel a été importé en nombre relativement important dans tout le monde d'alors, y compris, naturellement, les provinces occidentales. Il est donc étonnant que sur ce territoire géographique les trouvailles ne se soient concentrées qu'à Salone. Le matériel conservé dans les autres collections européennes est vraiment assez impressionnant. Le centre de production en a été, semble-t-il, quelque part à l'Est, probablement en Egypte ou en Syrie, centres connus de la production du verre.

À la fin, l'auteur fait quelques observations sur la production du verre antique en Dalmatie où, à Salone, ont récemment été trouvés sur l'emplacement du Forum — un petit four de verrier et, à d'autres endroits, des restes de verre coulé. Tout cela en plus de l'inscription connue du verrier Paschasius qui dit: *a/rca Pasc/hasi/o vitriario* et témoigne que le verre devait aussi être produit ici.

Les exemplaires d'amulettes-pendentifs cités ci-dessus n'épuisent pas la collection de la Basse Antiquité et chrétienne des objets en verre avec représentations figuratives du Musée Archéologique de Split. Sont particulièrement importantes les représentations en intaille du Bon Pasteur que l'auteur a fait connaître à une autre occasion.

Pour terminer, l'auteur dresse le catalogue des objets en verre étudiés.

PORTRETNA MEDALJA IZ BURNUMA

BORIS ILAKOVAC

Arheološki muzej, Zadar

Na simpoziju »Antičko staklo u Jugoslaviji«, koji je održan u povodu 150 godišnjice osnivanja muzeja u Ljubljani, potpisani je kraćim referatom i dijapozitivima obavijestio skup o glavnim karakteristikama antičkog stakla pohranjenog u Arheološkom muzeju u Zadru. U nedostatku sredstava za dokumentaciju cjelokupne građe nije bilo moguće već u kratkom vremenu obraditi kolekciju zadarskog stakla, koja po količini kao i raznolikosti oblika odavno zaslužuje savremenu kataložku obradu.¹ Stoga smo odlučili da iz bogate zbirke zadarskog muzeja objavimo samo staklenu medalju iz Burnuma, koja je zanimljiva po mjestu nalaza, kronologiji i estetskoj komponenti, kao i po tome što je to dosad jedinstveni nalaz na području sjeverne Dalmacije.

Arheološki muzej u Zadru redovito otkupljuje ostatke rimske materijalne kulture s područja Burnuma, na koje nailaze mještani Ivoševaca pri obradi svojih polja. Uz kamene i pretežno epigrafičke spomenike² preovladavaju rimski novci, razni alati od željeza i bronce, te sitni predmeti od keramike, stakla i dragog kamena, što uglavnom potječe iz preoranih ranocarskih žarnih grobova.³ Među raznovrsnim rimskim materijalom, koji je muzej otkupio od Jovana Grčića iz Ivoševaca 23. decembra 1968, nalazila se i staklena medalja, zavedena u muzejsku knjigu inventara pod rednim brojem 3001. Medalja je nađena na položaju Šuplja crkva (Šupljaja), između sadašnje ceste i Krke, dakle na položaju negdašnjeg rimskog vojnog logora.

To je okrugla staklena ploča nejednake debljine, od 3,2 do 3,6 milimetara, kojoj manjka njena lijeva strana. Dijametar po visini iznosi 37,5 milimetara, a sadašnja okrnjena širina iznosi svega 28,6 milimetara. Ukupna debljina medalje, računajući i lik, iznosi 8,8 milimetara.

Na staklenoj ploči ističe se u dubokom reljefu skladno ukomponirano poprsje mlađeg muškarca, tab. I. Gledajući od strane lika glava je zakrenuta malo udesno. Dotjerana, kratko šišana kosa radijalno se spušta u blagim uvojcima prema čelu i sljepoočnicama. Otvorene oči s jasno izraženim kapcima i očnim lukovima zrače sabran i veoma miran pogled. Ispod, nažalost, potpuno otučenog nosa ističu se zatvorena senzualna usta s jasno izraženim kutovima. Brada je izbačena i šiljasta, a desno je uho upadljivo više od lijevog. Vrat je širok i malo nabreknut. Lik je obučen u vojnički oklop od koga se jasno razabiru ukrasne naramenice i pancir košulja s gornjim rubom. Od desnog ramena spušta se u dijagonalu preko prsiju neka uska traka.